

ПОЕТИКА ПОВІСТІ І.ЧЕНДЕЯ „ДАЛЕКЕ ПЛАВАННЯ”

Анотація. У статті аналізується повість І.Чендея „Далеке плавання” (1989). Розглядаються стилістичні й мовні аспекти твору, події та вчинки персонажів через які проявляються взаємини між особистістю і суспільством. Акцентується увага на поетиці цього художнього полотна; мовних штампах і кліше, якими оперують бездуховні службисті системи, котрі намагаються втягнути головного персонажа Івана Купалу в зачароване коло фальшивих ідеалів, змусити відмовитися від своєї заповітної мрії – вирушити в далеке плавання, щоб працювати і бачити світ.

Ключові слова: світ зовнішній, світ внутрішній, „моделі кораблів”, „дошка пошани”.

Resume. The article provides the analysis of I.Chandey novel “The far navigation” (1989). Stylistics and linguistic aspects of the creative work, adventures and actions of personages, which are revealed inter person and society interaction are analysed as well. Accents on poetics of fiction work, linguistic stamps and standards, which are basis of communication for unspirited clerks of the system, who are trying to attract the main personage Ivan Kupalo in to enchanted circle of false ideals, pressing Ivan Kupalo with the aim to give up his dream – voyage to distant lands to see the world and each money are revealed as well.

Key words: “world”, “glassful is broken”, “model of a ships”, “desk of glory”, “inner world”, “universe”.

Повість Івана Чендея „Далеке плавання” вийшла з-під пера письменника всередині 80-х років минулого століття. Проте видавати її не квапилися, за словами автора „відхиляючи не раз”ⁱ, саме за відверте зображення тодішньої „дійсності, що регламентувала все в людському житті: мислення, поведінку навіть мрії та надії”ⁱⁱ. Тільки, коли в країні намітилися зміни політичної ситуації ужгородське видавництво „Карпати” 26.05.89. здало цей твір до складання, а 31.08.89. підписало до друку. Книжка тиражем 15 000 примірників прийшла до читача лише наприкінці 1989 року.

„Тему повісті „Далеке плавання”, її пафос, – як точно вказала Гелія Шевченко, – визначає обстоювання свободи особистості всупереч її безправності за нашої (тоталітарної. – Н.Л.) державної системи”ⁱⁱⁱ. Сюжетна лінія представлена рядом драматичних подій, через які розкривається характер й історія життя головного персонажа Івана Купали.

Починається твір реченням: „На світі нічого не сталося...”. Тут ключове слово „світ” має глибокий філософський підтекст, який заклад письменник в сюжетно-композиційну канву свого художнього полотна. Понятійний іменник *світ* (як земля куля, з усім що на ній є), має широкі смислові поля: *планета, всесвіт, середовище, дім, доля*. Перед нами доля своєрідної, непересічної, душевно красивої особистості, котра до всього підходить творчо, сублімується в улюблену справу. До речі, за цими рисами персонажа ховається письменник, що мусів вистояти у тодішніх нелегких умовах і вірити в світ справедливості.

Світ – все те, що оточує людину, і все те, що знаходиться всередині неї. Цю тезу автор потверджує такими словами: „На великому світі нічого не сталося, проте змінилося в житті Івана”

(с. 3). Особисті негаразди змушують думати, що „усі чужі йому, він чужий для них...” (с. 4).

Відношення між внутрішнім і зовнішнім світом визначають особистісний та громадянський рівень досвіду пізнання світу, творять сенс людського життя. Питання полягає в тому: в якій державі живе людина, чи може вона вільно реалізувати свій творчий потенціал? Якщо держава жорстко регулює і контролює суспільне життя, диктуючи норми поведінки, нав’язуючи певну ідеологію, то тут, перш за все постає тема відкритого і закритого суспільства, вільної і підневільної людини, прозорості й непрозорості мови. Світ, радянської людини, заплутаним стилем радянської бюрократії, ідеологічно ділили на «прекрасную советскую действительность» і ворожий загниваючий капіталізм. Прихована мова ідейних лідерів марксизму-ленізму була розрахована на „суб’єкт вкладення”, котрий потрапляв під зливу словесної атаки *значених слів*, які приковували до місця проживання, роботи. Серед них доленосним було слово *характеристика* – офіційний документ, висновок про трудову й громадську діяльність. Не отримавши позитивної рекомендації – вільно було лише мріяти про далекий світ або бачити його по телевізору. Ходіння за характеристикою, здавалося б за пустим папірцем, виростало в сніговий ком бюрократичних перепон, принижувало гідність, знесилювало.

І.Чендей зосереджує увагу читача на таких конфліктних блоках, як внутрішнє /зовнішнє, свій /чужий, непрозорість / відвертість. Вони перехрещуються завдяки понятійним парам: світ міста – світ тоталітарної держави; світле – темне; середовище честі – аморальні типи; життя – правда – офіційна брехня. Етична і естетична перевага на боці головного персонажа. Він романтик і

мудрагель, бо те, чим всім серцем перейнятий – глибоко знає і любить. А його захоплення – кораблі – стають багатозначним символом життя і смерті.

У першому розділі автор дає коротку характеристику Іванові Дмитровичу Купалі, слюсарю-складальнику, котрий 20 років пропрацював на заводі „Мотор” у „місті на відрогах Карпат в долині Ужа”^{iv}. Купала кращий робітник, до думки якого прислухаються. Портрет виставляється з 1975 року (цілих п’ять років!) на міській Дошці пошани, „серед тих, ким у здобутках пишались...” (с. 3). Працелюб, умілий раціоналізатор, шанований серед товаришів і сусідів. На околиці міста досить давно побудував дім, поважав її мешканців, а вони його.

Події розгортаються на початку літа 1980-го року. Приводом для розкриття колізії, стають сімейні негараздами головного героя. Душевні терзання пов’язані зі зрадою дружини Магдаліни, за професією перукарки, котра залишила чоловіка й сина Андрійка – втекла, не попередивши, до лейтенанта. „Сталося це під час літніх канікул...” – вказує наратор. Іван страждає, бо любить жінку і хлопчика; переживає, адже, як здається йому, – „честь потоптана” (с. 7). Вирішив „втекти від родинного неспокою, що прийшов несподівано” (с. 8), поїхати з бригадою в далеке плавання, щоб „заробити і світ увідіти” (с. 8).

Іван захоплювався моделюванням, мріяв передати своє уміння й зацікавленість історією кораблебудування синові. Удома завів майстерню для корабликів: „Моделюючи, Купала творив дива, не тільки посилаючи й відвозячи змайстровані власними руками кораблики на різні виставки і конкурси. До обізнаності докладалася терпеливість. Працьовитості вистачало, фантазія вводила в давні світи...” (с. 5). Жив підсвідомим бажанням подорожі, яке приглушував щоденністю, а коли трапилася біда, жадання відчутти велику воду, пливати на міжконтинентальному кораблі водними шляхами, бувати у портових містах, бачити те, що залишили по собі народи і спілкуватися з сучасниками – почали вабити з непереборною силою. Пробудили дух мандрівника і кликали в далеке плавання: працювати і „видіти світ по всіх широтах” (с. 76).

Репрезентуючи духовну подорож Купали, автор повісті підкреслює його залюбленість в справу. Майструючи бірему прадавньої Греції, римську галеру, етруску посудину тощо, Іван проводив ціле дослідження, читав Платона і Фукідіда, ходив до бібліотеки. На крилах мрії переносився у відкрите море. Цікавила його розстановка сил на кораблях: керманічі й веслувальники. Незвичайним здавався йому давньогрецький корабель трієра – легкий, боздатний. І все це завдяки будівникові та екіпажу. Пройшовши довгий шлях (від літа до зими) за характеристикою, І.Купала починає задумуватися про екіпаж трієри (франіти, цигіти, таламіти), порівнюючи себе і товаришів з франітами – безправними жителями Греції. Тут автор перекидає місток від зовнішнього

показного до внутрішнього устрою держави, де людина лише гвинтик в руках «знаків, шпичів і бульок». Наголошу, що образ Івана Купали змальовано теплими тонами, зображено з поетично-емоційним піднесенням, чистоту його помислів і душі.

Сьомий розділ починається реченням: „З дитинства йому снилася дорога у великий світ...” (с. 32). Будучи малим Іван, разом із сусідським хлопчиком, подався гірськими ущелинами шукати край землі. Дітям відкрилися безмежні простори. Мрійники заблудилися, не без пригод повернулися додому. З того часу „хотіння упізнати світ” (с. 33) – не полишало. Згодом став стежити за публікаціями, де йшлося про відважних одчайдухів, як от повітроплавець Карл Томас, що пробував перелетіти Атлантику... (с. 33 –35). Читаючи у газеті про „поневіряння” 23-річного американця, викликані несприятливими погодними умовами, і пригадуючи своє неприємне перше зіткнення із заводською адміністрацією, коли ходив за характеристикою для найму на корабель, Іван робить висновок: „Який світ малий для людини, коли в людини воля! Та потрібна ще й добра погода!” (с. 34).

Воля – це право власного вибору, відсутність обмежень для романтичного серця, а не „коротка прив’язь” до місця, щоб безпечніше жилося всіляким представникам влади, яких уособлюють персонажі – лиховісні Шпиця, Булька і Знака.

З першого розділу і до останнього виразно проступає мотив дороги особистості до власної свободи. Автор через ланцюжок подій, які відбуваються у невеликому місті, виходить на просторову площину всієї України, засуджуючи устрій радянської імперії, де, за словами І.Купала, кадровик – поміщик, а робітник – кріпак.

Прозопописьмо І.Чендея щільне, різностильове. Тут подибуємо короткі ліричні відступи, що презентують красу і багатонаціональний колорит міста Ужгорода, душевний світ героїв передмістя, яким письменник симпатизує. З високою художньою майстерністю виписана постать циганаскрипальця Жіги, „худорлявого музики, з лицем уже змарнілим, геть на сонці припаленим” (с. 37), котрий грає так, що лихо забувається. Темпераментний віртуоз із оркестрика ресторану „Полонина” заслуговує на високу оцінку: „Ти, старий Жіго, того не знаєш, що такого ще одного музики, як ти, на цілому білому світі нема” (с. 115). Письменник щиро жалує за тим часом, „коли в Ужгороді ледве не кожна харчевня мала своїх скрипалів і гармоністів, кларнетистів і бубнарів. Цей люд гонор тримав, бо кожен сам себе вважав музикою екстра, навіть коли в кишені – вітер” (с. 102). Окреслюючи двома-трьома реченнями гру довгов’язого гармоніста Іштвана Буцегарні, бубняря Думітра, автор повісті передає їхній несамопитий темперамент, вміння звеселити відвідувачів, або „заграти так, щоб душа і серце плакали” (с. 104). Мова цих персонажів небагатослівна, але безхитрісна, жива, іскрометна.

Образ циганки Шмоци Біковері, чорноволосої красуні-блудниці написаний жваво, в нім чутно серйозні й іронічні нотки. Їй І.Купала дає трудову пораду – вимести сміття з душі, бо „сміття страшне, відколи світ, не на вулицях, а в нас!” (с. 113). Відкриті серцем робітники заводу „Мотор” – Мирослав Трикур, Микола Кедрина, Дмитро Кужеля.

Мова негативних персонажів неприємно вражає ідеологічними штампами, непрозорими реченнями, в яких підозра і недовіра до співрозмовника, охочих очорнити, звинуватити у політичному ухилі. В гротескній манері І.Чендей виводить на світло горе вершителей долі І.Купали – керівний тріумвірат заводу „Мотор”: директора Якова Федоровича Шпицю, його заступника, ледаря-кадровика Кесаря Созонтовича Бульку, профлідера Григорія Дмитровича Знака. Чого варті ці прізвища, які виказують бездуховність і безсердечність їхніх носіїв. Примітивізм мислення, жадаба до владного стільця перетворює їх в сліпців, яким не цікава жива людина, а лише її фото на дошці пошани. Керовані завданням знищити особистість, змусити її бути таким, як всі, вони призводять І.Купалу до стану нервового збудження і зриву. Письменник так майстерно описує неспокійний стан свого персонажа, що читач не може не проїнятися болем за його долю. Тривожне і довге очікування характеристики, істеричні монологи про священну недоторканість Дошки пошани – викликають у читача гнів супроти дій ганебного тріумвірату, який тримає Івана „у внутрішніх водах” (с. 25). Змусили Купалу намучитися-набідуватися і, кинути *на вічні віки якір на міському цвинтарі*. Такий гіркий приклад повертає нас обличчям до того суспільства, пута якого ми щойно скинули. І.Чендей своїм твором закликає думати, протистояти Державі, що як Володар слів вибудовує семантичні *ідеологічні компоненти значення*, які дозволяють *маніпулювати свідомістю*.

В основу художнього твору покладено екзистенціальний конфлікт особистості з тоталітарною державою та її ідеологемами, що як спрут здушують приватне життя, мовну свідомість. Чесний, відданий справі, залоблений в історію кораблебудування і географію водних шляхів, Іван зіштовхується з фальшем і брехнею. Він прагне збагнути справжні причини, які привели до невлаштованості буття, намагається розібратися в тій чи тій життєвій ситуації, твердячи, що „час робимо ми” (с. 49). Але лабіринт, в який його штовхають керівні кадри соціалістичного суспільства, темний і заплутаний. Бажання Купали йти до мети, вимріяної з дитинства, зустрічається вороже, йому приписують зневагу до виробничих і трудових інтересів заводу, колективу, що висунув його портрет на міську дошку пошани. Дії та вчинки дружини, партійно-адміністративного апарату, який байдужий до переживань живої людина, штовхають до непередбачених наслідків. Поведінка речників комуністичних ідеалів, і своїх

мілких службових інтересів, коли вони дізналися про трагедію, відповідає відомому цинічному вислову: „Немає людини – немає проблеми”. В уста Шпиці, який говорить ніби сам до себе, автор вкладає фрази: „Був спеціаліст – і нема спеціаліста!.. Був чоловік – і нема чоловіка...”

Письменник акцентує увагу на мовних дискурсах, які існували в добу розвинутого соціалізму. Владний дискурс здійснював регулювання і контроль за суспільним життям індивіда. Партійні бюрократи оцінювали людину з позицій „наш” – „не наш”, „свій” – „чужий” тощо; психічно (а то й фізично) впливати на неї так, щоб не існувало особистісне „Я”, тільки „ми” (маси, колектив). Створивши з цілого ряду слів (лексеми типу *вождь, партія, народ, наставник, ударник, робітник, директор*), демагоги прославляли безконфліктне соціалістичне суспільства, що будувало щасливе майбутнє. Вони таврували літунів, туніядців, диверсантів, дисидентів – тих, хто проявляв цікавість до „закордонного життя”, „загниваючого капіталізму”. Самі ж не відмовлялися від презентів (горілка, парфуми, колготи, джинси), привезених „звідтіля”, а «не своїм» сіяли в головах підозру і страх. Ніці функціонери-ледарі (парторг, профорг, кадровик) оперували стандартизованими виразами-кліше (соціалістичне змагання, світле майбутнє, на благо народу, передовик виробництва), залякуючи, затуманюючи і дезінформуючи свою жертву так, щоб підміняючи дійсність мовою тоталітарних химер, вона повірила в ідеальне суспільство, в якому живе.

Повість І.Чендея акцентована ключовими словами і словосполученнями: „директор”, „партком”, „профком”, „відділ кадрів”, „дошка пошани”, „характеристика”, „пам’ятка”, „політінформація”, „дзбан розбито”, „чисті руки”, „моделі кораблів”... Ці слова-символи і слова-образи багатозначні, бо вказують не лише на місце роботи, посаду, рід занять уподобання літературних персонажів, а також представляють комунікативні моделі спілкування між ними, у прямому і в переносному значенні. Метафори, афоризми, фразеологізми, які зустрічаємо, глибше розкривають сутність і особливості подіємо-ситуаційних текстових реалій, увиразнюють характеристику персонажів, надають їм то сатиричного, то ліричного тону. Приміром, автор наскрізною метафорою „моделі кораблів” наділяє повість з першої до останньої сторінки, поетичним звучанням. Концепт „далеке плавання” таїть глибокі народні й філософські смисли: перед тим, як пускатися в дорогу – пізнай закони моря, океанів. Письменник стверджує, що життя кожної людини – це теж далеке плавання, де є рифи і шторми. І добре, коли поряд родина, що розуміє тебе, друзі, справжні громадяни, і відкрите суспільство. „Один одного повинен чути, видіти, розуміти! Як жити, коли тільки собі та собі?..” – дивується І.Купала (с. 26).

Гіперболізована автором „Дошка пошани”, у прямому значенні є синонімом розуму і трудових рук Івана Купали. Письменник опоетизовує образ рук, відданих справі: вмілих, працьовитих, чесних. Переносне значення „Дошки пошани” – це коли, з порядного примірного робітника система робить „номенклатурного передовика” виставляючи на показ, для того, щоб на нього рівнялися всі інші, змушуючи бути маяком – „іди вперед, веди інших, добивайся загальних показників” (с. 29), і не маєш права схибити, пам’ятай суспільний лозунг: „Один за всіх, всі за одного”. Цим лозунгом зав’язали світ мрійникам, мандрівникам. Бачити світ не тільки по

телевізору чи в турпоїздках, під пильним оком ідеологічних наставників, а щоб відчуті солоний вітер морів і океанів на щоках, Іванові довелося петляти лабіринтами радянських службових кабінетів, все далі та далі віддалятися від захоплюючої одіссеї пізнання справжнього великого світу.

Сумне, трагічне завершення розповіді, все ж має життєствердний аспект. Поетична душа І.Купали озивається в пам’яті порядних людей, сина Андрійка, які подолають перешкоди, відкриють дорогу всім бажаючим в далеке плавання.

Література

1. Жулинський М. Духовна свіча Івана Чендея // Чендей І.М. Вибране: В 2 т. – Т. 1: Оповідання, повісті. – Ужгород: Карпати, 2002.
2. Чендей І. Далеке плавання. – Ужгород: Карпати, 1989.
3. Шевченко Г. Незборність таланту // Слово і час. – 1992. – № 5.